

Вплив специфічної соціальної ситуації на самоствавлення підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації

С.О.Вільдгрубе. Вплив специфічної соціальної ситуації на самоствавлення підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації. Стаття присвячена теоретичному й емпіричному дослідженню самоствавлення, наявності зв'язку між модальностями самоствавлення підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації. Розглядається проблема відображення соціальної ситуації на будові самоствавлення, складність побудови самоствавлення, рівень вираженості самоствавлення і його окремих модальностей. Відображається вплив специфічної соціальної ситуації розвитку, яка створює умови для нерівнобічного формування структурних компонентів самоствавлення, що забезпечує різний рівень реалізації функцій самоствавлення, впливає на особливості зв'язків між компонентами самоствавлення та ступінь інтегрованості компонентів самоствавлення в єдину систему.

Ключові слова: особистість, самоствавлення, підлітки, компоненти самоствавлення, модальність, соціальна ситуація, депривація.

С.О.Вільдгрубе. Влияние специфической социальной ситуации на самоотношения подростков, находящихся в условиях социальной депривации. Статья посвящена теоретическому и эмпирическому исследованию самоотношения, наличию связи между модальностями самоотношения подростков, которые находятся в ситуации социальной депривации. Рассматривается проблема влияния социальной ситуации на структуру самоотношения, сложность структуры самоотношения, уровень самоотношения и его отдельных модальностей. Отображено влияние специфической социальной ситуации, которая создает условия для неравномерного формирования структурных компонентов самоотношения, что в свою очередь влияет на особенности связей между компонентами самоотношения и степень интегрирования компонентов самоотношения в единую систему.

Ключевые слова: личность, самоотношение, подростки, модальность, компоненты самоотношения, социальная ситуация, депривация.

Постановка проблеми. Проблема формування особистості завжди була і залишається однією з найактуальніших у психології. Суспільство ставить перед психологічними службами нові цілі і нові завдання, пріоритетним напрямом яких є концентрація на людині, формування здатності до саморозвитку, самовизна-

чення та самореалізації. На перше місце висувається питання про цілісний розвиток особистості, що досягається через набуття здатності виступати активним творцем власного становлення через прагнення до самореалізації та самовизначення.

Істотний вклад у вивчення особистісного розвитку внесли такі дослідники, як Л.І. Божович, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Є.В. Бондаревська, Л.С. Виготський, Я.О. Гошовський, А.А. Деркач, І.С. Кон, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, М.І. Лісіна, А.О. Люблінська, С.Д. Максименко, А.В. Петровський, Д.Я. Райгородський, П.Р. Чамата, Ю.М. Швалб, М.Г. Ярошевський та багато інших. Завдяки їхнім роботам дослідження особистості і її структурних компонентів у наш час перетворилося на самостійний науковий напрям. Розуміння самоствавлення як цілісної особистісної характеристики сприяє повноцінному розвитку індивіда, зміни його позиції в суспільстві. Сьогодні на основі ідей Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, А.В. Мудрика, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Століна, С.Л. Рубінштейн [1; 2; 3] самоствавлення розглядається як найважливіший елемент усєї внутрішньої особистості, як результат інтеріоризації провідних соціальних цінностей, що дозволяє орієнтуватися у світі матеріальної і духовної культури суспільства. У сучасній науці й освітній практиці розробляються різні підходи до процесу формування самоствавлення індивіда.

Згідно із концепцією Л.С. Виготського, психічний розвиток особистості визначається соціальною ситуацією, тобто становищем у суспільстві, системою відносин з дорослими і однолітками. Соціальна ситуація розвитку не будується ззовні, а створюється в процесі живої взаємодії [10].

Розглядаючи проблему відображення соціальної позиції на будові самоствавлення і спираючись на погляди А.В. Петровського про нетотожність особистісних і психічних характеристик індивіда, С.Р. Пантілеев стверджує, що зі сферою самоствавлення і його будови найближчим чином пов'язаний феномен атракції. Адже атракція є родовим поняттям для різних проявів міжособистісних емоційних ставлень. Останні ж істотно пов'язані з емоційним самоствавлення особистості. Обидва види цих відносин розгортаються у внутрішньому просторі особистості. Саме в цьому просторі спочатку виникає людське ставлення до іншого індивіда. Глибокий зв'язок між ставленням до себе і ставленням до іншого виразно виступає не тільки на рівні теоретико – методологічного аналізу, але і на рівні конкретних емпіричних досліджень. Так, В.В. Століним показано схожість структур і зміст між емоціональними вимірами самоствавлення і ставлення до

іншого. Аналогічні результати були здобуті Л.Я. Гозманом [6]. Як вважає С.Р. Пантілеєв, існує цілком достатньо аргументів, щоб припускати, що зміст емоційного ставлення до «іншого» і до «себе» слід шукати в дійсних життєвих ставленнях особи і соціальним контекстом, що стоїть за нею. Так стає зрозуміло, чому численні спроби концептуалізувати самоствавлення в термінах емоцій, переживань чи самоатитюдів не призвели до адекватного і несуперечливого розуміння цього явища.

Цілком очевидно, що соціум не безпосередньо впливає на самоствавлення, що цей вплив здійснюється на різних рівнях і за допомогою різних механізмів включення (залучення) особистості в соціальні відносини. Причому, вплив соціального контексту на самоствавлення через мову емоційних відносин здійснюється опосередковано, через соціальну ситуацію розвитку, в яку включена особистість. Соціальні ситуації розвитку різні не тільки для різних індивідів, але і міняються в ході життя окремого індивіда, призводячи до закономірних змін його особистісної організації. Унікальна соціальна ситуація розвитку, до якої виявляється включеним індивід, впливає на будову і зміст його самоствавлення двояким чином: по-перше, вона задає ту ієрархію провідних діяльностей і мотивів, по відношенню до яких відбувається осмислення власного «Я» – наділення його змістом; по-друге, вона багато в чому задає і той «алфавіт» емоційних переживань, у якому це осмислення здійснюється. Вплив цей, як правило, не має жорстко визначених форм. Адже хоч діяльність визначає особистість, але особистість, у свою чергу, обирає ту діяльність, яка її визначає. Провідні діяльності не дано суб'єкту із самого початку, а задані конкретною соціальною ситуацією розвитку, в якій здійснюється його життя.

Визначення соціокультурних чинників розвитку неможливе без урахування та аналізу специфіки соціального середовища (соціальної ситуації розвитку), що формує дитину. «До початку кожного вікового періоду складаються абсолютно своєрідні, специфічні для даного віку, виняткові, єдині і неповторні відносини між дитиною і дійсністю, що її оточує, насамперед соціальною. Ці відносини ми і назвемо соціальною ситуацією розвитку даного віку. Соціальна ситуація розвитку становить собою вихідний момент для всіх динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом даного періоду. Вона визначає цілком і повністю ті форми і той шлях, йдучи яким дитина набуває нових і нових властивостей особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності як з основного джерела розвитку, той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним» [5, с. 258 – 259].

Сьогодні у сучасній психологічній науці накопичено значну кількість оснований на численних дослідженнях різних вчених достовірних фактів із проблематики розвитку та формування особистості дітей, які перебувають в умовах соціальної депривації. Праці Л.В. Байбородової, Л.І. Божович, В.Г. Бочарової, О.В. Виноградової, В.А. Вінс, Я.О. Гошовського, І.Ф. Дементьева, І.В. Дубровіної, Л.І. Євграфової, Т.І. Землянухіної, Н.П. Іванової, Є.І. Казакової, А.М. Прихожан, Н.М. Толстих, Е.Л. Фрухт торкаються проблем психологічних особливостей розвитку особистості в умовах соціальної депривації. Розрізняють такі види депривації (браку умов повноцінного розвитку): психічну, материнську, рухову та соціальну. Явище депривації, характерне для закладів інтернатного типу через ізольованість від соціуму та закритість контактів, негативно відбивається на формуванні самоствавлення особистості.

І.М. Богданова визначає такі негативні аспекти соціалізації дітей в умовах соціальної депривації:

- відсутність спілкування з біологічними батьками;
- деформація родинних зв'язків через важке минуле;
- дефіцит любові, ласки, уваги;
- вузьке коло спілкування через закритий колектив;
- випадки жорстокості з боку персоналу та вихованців;
- регламентація проведення часу;
- несформований образ «Я»;
- підвищення почуття тривоги, орієнтація на ворожість соціуму;
- закомплексованість, емоційне незадоволення;
- відсутність соціальних навичок особистого життя;
- відсутність особистого простору (власної кімнати, місця, де можна усамітнитися);
- економічна депривація: діти не мають власних заощаджень і досвіду розпоряджатися грошима;
- постійне перебування у вузькому комунікативному просторі;
- відсутність власних речей (крім одягу та предметів особистої гігієни);
- ранні сексуальні зв'язки; випадки сексуального насильства;
- обмежені можливості у виборі професії;
- відсутність навичок розв'язання власних проблем з офіційними структурами.

Внаслідок різнобічного аналізу наукових робіт психологів визначено, що психічна депривація індивіда є станом, який виникає у ситуації тривалого незадоволення його життєво важливих потреб (Й. Лангмейєр, З. Матейчек). Цей стан визнається одним із найскладніших та найбільш руйнівних симптомів негативного впливу виховання за відсутності сімейних взаємодій на особистісне зростання дітей, особливо у період підлітковості. До того ж сучасні дослідження переконливо свідчать, що у закритих дитячих закладах відсутні умови для компенсації так званого «деприваційного синдрому», наслідком якого є підвищення тривожності, страху, невпевненості у собі, агресивності, низької мотивації досягнення (О.І. Казакова, І.О. Коробейников, В.М. Слуцький, В.М. Ослон, Є.Г. Трошихіна, І.А. Фурманов, А.Б. Холмогорова, Л.М. Шипіцина).

Самоставлення проходить складний шлях онтогенезу. Спочатку воно формується в сім'ї як результат міжособистісних взаємин із значущими дорослими, які визначають систему настановлень, а відтак розвивають «Я-образ». Самоставлення, що виникає в процесі соціальної взаємодії індивіда як обов'язковий та унікальний результат його психічного і духовного розвитку, набуває відносної внутрішньої самодостатності, тобто самоспричиняє, а згодом і само продукує свої складові, структуру, механізми реалізації.

Отже, розвиток дитини багато в чому визначається її становищем у системі соціальних відносин. Соціальна ситуація розвитку дітей, які перебувають в умовах соціальної депривації, має свою специфіку і являє собою несприятливий ґрунт для розвитку особистості. Відсутність безумовного прийняття, а також значимої фігури, що постійно піклується про дитину, необхідність постійно пристосовуватися і заслужувати добре ставлення призводить до зниження активного ставлення до життя, до інших, негативно впливає на самоставлення особистості.

Метою даної статті став аналіз специфічної соціальної ситуації розвитку, яка створює умови для нерівнобічного формування структурних компонентів самоставлення, що забезпечує різний рівень реалізації функцій самоставлення, впливає на особливості зв'язків між компонентами самоставлення та ступінь інтегрованості компонентів самоставлення в єдину систему. Нами був проведений кореляційний аналіз за допомогою критичних значень коефіцієнта кореляції r – Пірсона, який дозволив визначити міру інтегрованості компонентів самоставлення в єдину систему. Показником інтегрованості модальностей самоставлення в єдину систему є їх упорядкованість і збалансованість.

Кореляційний аналіз показав особливості прояву зв'язків між модальностями й між структурними компонентами самоствавлення як системно-структурного утворення в осіб із різними умовами протікання процесу соціалізації.

В структурі самоствавлення підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації, найбільше абсолютне значення (ядро) мають суперечливі модальності «Аутосимпатія» і «Самозвинувачення», тобто наявне домінування емоційного компонента самоствавлення. Зовнішня спрямовуюча впливу для респондентів має менше значення, ніж власна складова як внутрішнє джерело активності.

Кореляційний аналіз довів відсутність зв'язків між модальностями емоційно-оцінного компонента самоствавлення. Така картина, де немає значимих зв'язків модальностей, свідчить про те, що в підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації, не формується оцінка власної ефективності в досягненні поставлених цілей за рахунок порівняння своїх досягнень із соціальними стандартами, успіхами й оцінками інших людей, відмічається слабка стійкість до стресу й низький рівень прийняття соціальних норм. Модальності емоційно – оцінного компонента не інтегруються в єдину систему по мірі їх виразності в свідомості, за їх важливістю відповідно до їх послідовності й логічної узгодженості один з одним («принцип психологічної центральності»).

Відсутність узгодженості модальностей підкреслює закритість оцінного ставлення для «самопостереження» і, як наслідок, затримку формування соціально бажаних форм поведінки, оскільки вказаний компонент є похідним від трьох джерел – самоефективності, думки навколишніх людей і самооцінки.

Високий позитивний рівень емоційно – ціннісного компонента підтримується за рахунок активної самоподачі й самоприкраси, виключення з «образу – Я» рис, які можуть викликати навіть тінь самонепривабливості. Представлені позитивні кореляційні зв'язки (між модальностями емоційно – ціннісного компонента самоствавлення) відображають зв'язок «Аутосимпатії» з «Самоприйняттям», «Самоінтересом говорять про емоційну «закритість», несформованість оцінки в рамках зіставлення «Я-Я», про неможливість порівнювати свої досягнення зі своїми життєвими цілями, особовими цінностями й сенсами життя, а, отже, про не сформованість загальної життєвої установки по ставленню до самого себе й до інших людей, уявлень про себе самого як цінності, як ціннісного сенсу власних стосунків до себе, неприйняття себе як унікальної індивідуальності. Повага себе як особи

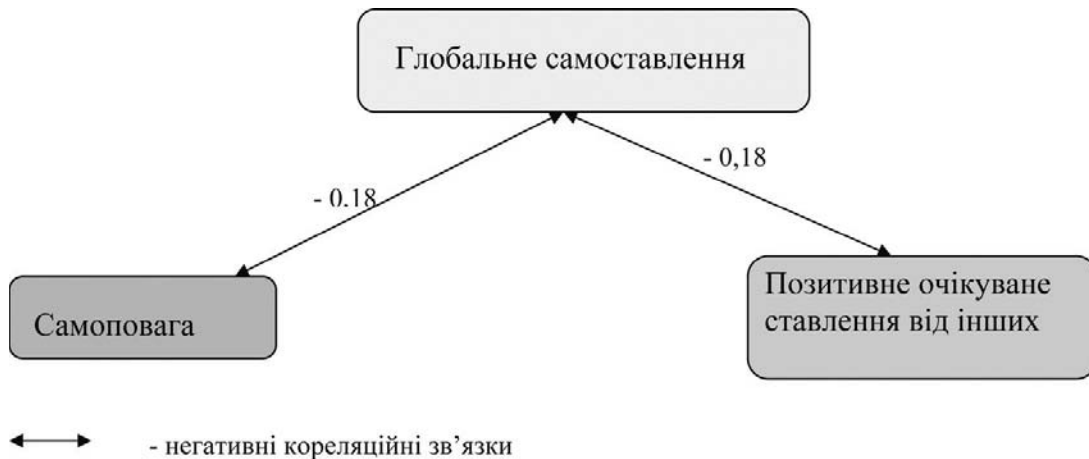
(оцінне самоствавлення) залежно від аутосимпатії (емоціональне самоствавлення) не переміщається в сферу успішності власної діяльності й поведінки. Прямий зв'язок модальності «Аутосимпатія» з модальністю «Самоповага» виступає структурною основою для функціонування особливого механізму захисту самоствавлення, коли через те, що особі є за що не поважати себе, не витікає, що вона не повинна себе любити. Таким чином, емоційно – ціннісний компонент продовжує займати ядерну позицію й тим самим гальмувати процес формування самоствавлення.

Представлені кореляційні зв'язки модальностей емоційно – ціннісного компонента показують, що модальності інтегрують у єдину систему, їх рівень задається їх особовим сенсом відносно мотивів саморегуляції («принцип смислової інтеграції»). У даному компоненті самоствавлення відсутні зовнішні оцінні підстави. Його рівень залежить не від реальних успіхів і невдач підлітка, а від суб'єктивних критеріїв оцінки, й у цілому даний компонент є досить стабільним особистісним утворенням, що відносно мало схильний до впливу поточного досвіду.

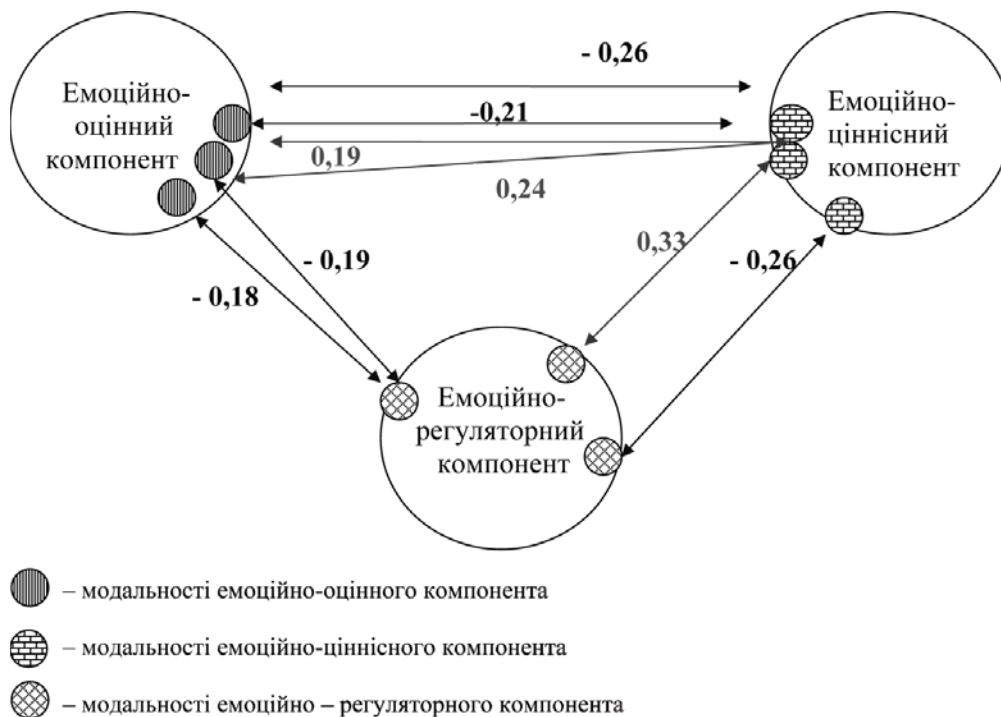
Аналіз кореляційних зв'язків модальностей емоційно – регуляторного компонента самоствавлення в основній групі показав наявність негативної кореляції між модальностями «Самоповага» та «Ставлення інших», свідчить про конфліктність (не поважаю себе, означає закритий для стосунків з іншими), про поляризацію ціннісно-смилових утворень під час розвитку внутрішньоособистісного конфлікту, наявність відчуття інтелектуальної й емоційної напруженості, яке спонукає підлітків шукати шляхи подолання протиріччя.

Важливе значення для виявлення особливостей структурних компонентів самоствавлення має аналіз кореляційних зв'язків інтегрального відчуття «за» або «проти» власного «Я» («Глобальне самоствавлення») з модальностями компонентів самоствавлення. Так, глобальне самоствавлення має негативну кореляцію з такими модальностями, як: «Самоповага» й «Позитивне очікуване ставлення інших», що вказує на те, що в емоційно – ціннісному компоненті, вміст якого складають «Самоінтерес», «Самоприйняття», «Аутосимпатія», відсутні зовнішні оцінні підстави, що рівень і знак глобального самоствавлення в меншій мірі залежить не від реальних успіхів («Самоповага», «Позитивне очікуване ставлення від інших») і невдач, а від суб'єктивних критеріїв, що ускладнюють формування реалістичної узагальненої оцінки свого «Я» як умови самореалізації за рахунок порівняння своїх досягнень зі своїми життєвими цілями.

Отже, аналіз взаємозв'язків модальностей усередині кожного структурного компонента говорить про слабку інтегрованість модальностей у єдину систему, що, у свою чергу, свідчить про розмитість, нечіткість, синкретизм цих зв'язків, їх низьку спеціалізацію, відсутність збалансованої взаємодії між складовими елементами самоствавлення.

Рис. 1. Кореляційні зв'язки глобального самоствавлення з модальністю емоційно – ціннісного та модальністю емоційно – оцінного компонентів

Рис.2. Структура взаємозв'язків компонентів самоствавлення

Ми виходимо з того, що компоненти самоствавлення виступають елементами єдиної системи, характер взаємозв'язків між

компонентами самоствавлення свідчить про зрілість і сформованість самоствавлення. В структурі самоствавлення відмічаються значення негативної кореляції між модальностями емоційно – оцінного компонента з модальностями емоційно – ціннісного компонента й емоційно – регуляторного компонента. Встановлені кореляційні зв'язки демонструють, що самоствавлення підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації, слабо збалансоване, менш впорядковане, незріле, несформоване. Це утворює передумови для формування негативного ставлення до себе як до особистості, що утруднює процес самореалізації. Специфічна соціальна ситуація розвитку створює умови для нерівнобічного формування структурних компонентів самоствавлення, що забезпечує різний рівень реалізації функцій самоствавлення, впливає на особливості зв'язку між компонентами самоствавлення та ступінь інтегрованості компонентів самоствавлення в єдину систему.

Висновки. Вплив соціальної ситуації розвитку здійснюється на різних рівнях і за допомогою різних механізмів залучення особистості у соціальні відносини. Соціальна ситуація неоднакова не тільки для різних індивідів, але і змінюється на життєвому шляху окремого індивіда, що призводить до закономірних змін його особистісної організації.

Розвиток осіб в умовах особливої соціальної ситуації, коли обмежена можливість задовольнити життєво важливі потреби, зумовлює виникнення такого психологічного явища, як депривація. Втрата міжособистісних взаємодій з родинним середовищем позначається на особистісному розвитку, стає бар'єром між потенційними можливостями особистості та їх реалізацією, впливає на інтеграцію компонентів самоствавлення в єдину систему, що, в свою чергу, призводить до формування дисгармонійного самоствавлення і порушує повноцінний перебіг особистісного становлення людини.

Складність побудови самоствавлення, рівень вираженості самоствавлення і його окремих модальностей, а також його внутрішня структура обумовлені соціальною ситуацією розвитку особистості.

Стаття не вичерпує проблеми. **Перспективним напрямком подальшого дослідження** самоствавлення є вивчення специфіки самоствавлення в інших вікових групах залежно від соціального статусу, соматичного статусу, від параметрів стійкості, адекватності та наявності впливу віддалених наслідків дії сімейно – родинної депривації на становлення самоствавлення особистості.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.
2. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–33.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. [и др.] : Питер, 2008. – 398 с. : ил., портр., табл. – (Мастера психологии)
4. Вилицкас Г. К. Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей / Г. К. Вилицкас, Ю. Б. Гиппенрейтер // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 45–62.
5. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. – СПб. : Лань, 2003. – 656 с.
6. Гозман Л. Я. Взаимосвязь отношения к себе и другим / Л. Я. Гозман, Ю. А. Алешина // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14: Психология. – 1982. – № 4. – С. 21–29.
7. Кордуэлл М. Психология: А-Я: Словарь-справочник / М. Кордуэлл. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
8. Лисина М. И. Возрастные и индивидуальные особенности общения со взрослыми у детей от рождения до семи лет : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / М. И. Лисина. – М., 1974. – 123 с.
9. Лисина М. И. Психология самопознания у дошкольников / М. И. Лисина, А. И. Силвестру. – Кишинев : Штиинца, 1983. – 112 с.
10. Малышева С. В. «Образ Я» и представление о сверстнике у подростков, переживающих одиночество : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / С. В. Малышева. – М., 2003. – 25 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Anan'ev B. G. Izbrannyye psihologicheskie trudy : v 2 t. / pod red. A. A. Bodaleva, B. F. Lomova. – M. : Pedagogika, 1980. – T. 1. – 230 s.
2. Bozhovich L. I. Jetapy formirovaniya lichnosti v ontogeneze / L.I. Bozhovich // Voprosy psihologii. – 1979. – № 4. – S. 23–33.
3. Bozhovich L. I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste / L. I. Bozhovich. – M. [i dr.] : Piter, 2008. – 398 s. : il., portr., tabl. – (Mastera psihologii)
4. Vilickas G. K. Samoocenka u nesovershennoletnih pravonarushitelej / G. K. Vilickas, Ju. B. Gippenrejter // Voprosy psihologii. – 1989. – № 1. – S. 45–62.

5. Vygotskij L. S. Osnovy defektologii / L. S. Vygotskij. – SPb. : Lan', 2003. – 656 s.
6. Gozman L. Ja. Vzaimosvjaz' otnoshenija k sebe i drugim / L. Ja. Gozman, Ju. A. Aleshina // Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14: Psihologija. – 1982. – № 4. – S. 21–29.
7. Kordujell M. Psihologija: A-Ja: Slovar'-spravochnik / M. Kordujell. – M. : FAIR-PRESS, 1999. – 448 s.
8. Lisina M. I. Vozrastnye i individual'nye osobennosti obshhenija so vzroslymi u detej ot rozhdenija do semi let : avtoref. dis. ... doktora psihol. nauk : 19.00.01 / M. I. Lisina. – M., 1974. – 123 s.
9. Lisina M. I. Psihologija samopoznaniya u doskol'nikov / M.I. Lisina, A. I. Silvestru. – Kishinev : Shtiinca, 1983. – 112 s.
10. Malysheva S. V. «Obraz Ja» i predstavlenie o sverstnike u podrostkov, perezhivajushhih odinochestvo : avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 «Pedagogicheskaja psihologija» / S. V. Malysheva. – M., 2003. – 25 s.

S.O. Vildhrube. Specific social situation influence on self-attitude of teenagers who are in conditions of social deprivation. The article is devoted to the theoretical and empirical study of self-attitude, the availability of communication between modalities of teenagers' self-attitude who are in a situation of social deprivation. The problem of the social situation influence on the structure of self-attitude, the complexity of self-attitude structure, the level of self-attitude expression and its separate modalities are reflected in the article. The influence of a specific social situation that creates conditions for the formation of non-uniform structural components of self-attitude, which in turn affects the features of relations between the components of self-attitude and the degree of integration of the self-attitude components into a single system, is displayed in the article.

It is defined that development entities in the particular conditions of social situation, when vital opportunity of satisfaction is restricted the need is important, stipulate emergence of a psychological phenomenon, deprivation. Interactions in a family environment promote to personal development, become barrier between abilities and personality's realization, influence on integration of self-attitude components in a united system, that, in turn, lead to generating not a harmonious self-attitude and breach personality progresses of a man formation.

Key words: personality, self-attitude, teenagers, modality, components of self-attitude, social situation of deprivation.

Отримано: 25.09.2013 р.